

JOANNA JAROMIN
Wrocław

Synagoga Libertynów w Jerozolimie (Dz 6,9) a inskrypcja Teodotosa

Dzieje Apostolskie przy okazji omawiania wystąpienia Szczepana, wymieniają Żydów z diaspory (6,9). Wszyscy oni mieli w Jerozolimie swoje synagogi, które służyły im podczas pielgrzymek do Świętego Miasta nie tylko jako miejsca modlitwy, ale również jako miejsca noclegowe. Jako pierwsza wymieniona została tu synagoga Libertynów, która stanie się przedmiotem poniższych rozważań, podobnie jak odkryta na początku XX w. inskrypcja uważana za jej napis fundacyjny.

1. Synagoga Libertynów — Dz 6,9

W perykopie o wystąpieniu Szczepana (Dz 6,8-15) Łukasz chciał pokazać, iż został on zaatakowany bez prowokacji przez Żydów z diaspory, którzy uczęszczali do synagogi w Jerozolimie. Nie jest wykluczone, że Szczepan dawał świadectwo o Chrystusie w synagodze greckojęzycznych Żydów, którą Łukasz nazywa synagogą Libertynów¹. Faktem jest, iż w Jerozolimie było wiele synagog; według późniejszej tradycji rabinicznej istniało tam 480 synagog, z których wspomniana jest m.in. synagoga Aleksandryjczyków. Członkowie tych synagog mieli pochodzić głównie z diaspory z północnej Afryki i Azji. Istnieją również literackie i inskrypcyjne dowody na to, że Żydzi z Cyrenajki zamieszkiwali Jerozolimę. Sam Paweł był Żydem z Cylicji, który przybył i zamieszkał w Jerozolimie, gdzie później Żydzi z Azji oskarżyli go o zbezczeszczenie świątyni (Dz 21,27-28). Potwierdzony jest również fakt, że synagogi posiadały tytuły — świadczą o tym inskrypcje i wzmianki w pismach rabinicznych. Według L. T. Johnsona najlepszym dowodem archeologicznym jest w tym przypadku inskrypcja Teodotosa².

¹ J.P. POLHILL, *Acts* (The New American Commentary 26), Nashville, Tennessee 1992, s. 184; L.T. JOHNSON, *The Acts of the Apostles* (Sacra Pagina 5), Collegeville, Minnesota 1992, s. 108.

² JOHNSON, *The Acts of the Apostles*, s. 108.

Dz 6,9 podają, iż synagoga, o której mowa, zwana była „synagogą Libertynów i Cyrenejczyków, i Aleksandryjczyków, i tych, którzy pochodzili z Cylicji i z Azji”. Jest to trochę niejasne, ponieważ trudno określić, w jaki sposób rozumieć tę serię nazw w dopełniaczu. Czy Łukaszowi chodziło tu o pięć różnych synagog czy też (tak jak podaje to tłumaczenie) chodzi o jedną synagogę należącą do pewnych grup? Możliwe są jeszcze inne kombinacje³, jednak J.A. Fitzmyer uważa, iż problematyczne jest już samo pojęcie συναγωγή, tzn. czy chodzi o samo zgromadzenie czy też o miejsce tego zgromadzenia⁴. W niniejszym opracowaniu przyjęto, że chodzi o budowlę.

Dalszą kwestią problematyczną jest nazwa λιβερτίνοσ – „libertyni”. Inne nazwy występujące w tym wersecie są nazwami prowincji lub też ich mieszkańców. W tym przypadku jednak chodzi chyba bardziej o określenie socjalne, tzn. statusu społecznego, niż regionalne mianowanie. Takie nazewnictwo może bowiem świadczyć o tym, że wielu spośród członków synagogi mogło być po prostu niewolnikami lub też potomkami niewolników. Inni utrzymują, iż może tu chodzić o Libijczyków⁵, gdyż wówczas bardziej pasowałoby to do pozostałych nazw w dopełniaczu. J.A. Fitzmyer uważa, iż Libertyni to grupa Żydów funkcjonująca pierwotnie w Cesarstwie Rzymskim, następnie zamieszkująca Jerozolimę, gdzie posiadała własną synagogę. Powołuje się też, podobnie jak C.K. Barrett, na pisarzy starożytnych np.: Filon mówi o Żydach, którzy mieszkali po drugiej stronie Tybru w Rzymie, będących w większości wyzwolonymi obywatelami rzymskimi i nie musieli poddawać się żadnym rzymskim instytucjom; pierwotnie jednak byli jeńcami uprowadzonymi do Imperium⁶. Tacyt natomiast mówi o 4 tysiącach wyzwoleńców, którzy stali się prozelitami. Być może chodziło o Żydów przesyconych gorliwością w zachowywaniu tradycji przodków, która była przyczyną ich powrotu do ojczyzny. Ta gorliwość sprawiła, że stali się fanatycznymi wyznawcami swej religii⁷.

Nie ma całkowitej jednomyślności między naukowcami, gdy chodzi o synagogę Libertynów, choć trzeba przyznać, że spora grupa biblistów i archeologów wskazuje związek między nią a inskrypcją Teodotosa.

³ *Tamże*.

⁴ J.A. FITZMYER, *The Acts of the Apostles. A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible), New York 1998, s. 356.

⁵ JOHNSON, *The Acts of the Apostles*, s. 108; C.K. BARRETT, *The Acts of the Apostles*, t. I (A Critical and Exegetical Commentary), Edinburgh 1994, s. 323.

⁶ Chodzi o deportację, której w 63 r. przed Chr. dokonał Pompejusz; por.: R. PESCH, *Atti degli Apostoli*, Assisi 1992, s. 310; D.H. STERN, *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu* (PSB 23), t. A. Czwojdrak, Warszawa 2005², s. 385.

⁷ FITZMYER, *The Acts of the Apostles*, s. 356; BARRETT, *The Acts of the Apostles*, s. 323; por. też: R.J. DILLON, *Dzieje Apostolskie*, w: R.E. BROWN, J.A. FITZMYER, R.E. MURPHY (red.), W. CHROSTOWSKI (red. wyd. pol.), *Katolicki komentarz biblijny* (PSB 17), t. K. Bardski i in., Warszawa 2004², s. 1205.

2. Inskrypcja Teodotosa w świetle badań archeologicznych⁸

W latach 1913–1914 francuski uczony, R. Weill, podjął się przeprowadzenia wykopalisk w południowej części wzgórza starej Jerozolimy (Ofelu) w poszukiwaniu Miasta Dawida i królewskiej nekropolii. Badania te odkryły pozostałości budynków i pobliską instalację wodną. Już wcześniej, choć trudno określić kiedy, niektóre części zburzonych budowli zostały odnalezione i zdeponowane w uporządkowany sposób w pobliskiej cysternie. Były to: rzeźbione kamienie, fragmenty kolumn i grecka inskrypcja świadcząca, iż kompleks budowli wokół, to synagoga ufundowana przez Teodotosa, syna Vettenosa. Było to spektakularne odkrycie zwłaszcza, że inskrypcja zachowała się niemal w całości. Płyta została wykonana z wapienia i posiada wymiary ok. 75 x 41 cm. Kiedyś była z pewnością wmurowana w ścianę synagogi⁹. Inskrypcja została odnaleziona w grudniu 1913 r., ale znalezisko to ogłoszono 29 maja 1914 r. Odkrycie mogło być jednak odpowiednio rozpowszechnione i poddane dyskusji dopiero po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Tekst inskrypcji opublikowano w 1920 r., a tablicę umieszczono w *Rockefeller Museum* we wschodniej Jerozolimie¹⁰. Inskrypcja ta posiada następującą treść¹¹:

Θεόδωτος Ουεττηνο Ιεπεύς καὶ
ἀρχισυν γωγος, υἱὸς ἀρχισυν[αγ]-
γ[ο]υ, υἱωνὸς ἀρχισυν[α]γ γου, ὠκο-
δόμησε τὴν συναγωγ[ή]ν εἰς ἀν[γ]νω-
σ[ιν] νόμου καὶ εἰς [δ]ιδαχὴν ἐντολ ν, καὶ
τὸν ξεν να κα[ὶ] τὰ δ ματα καὶ τὰ χρη-
σ[τ]ρια τ ν ὑδ των εἰς κατ λυμα το -
ς [χ]ρήζουσιν ἀπὸ τ ς ξ [ν]ης, ἦν ἐθεμε-
λ[ω]σαν οἱ πατ πες [α]ὐτο καὶ οἱ πρε-
σ[β]τεροι καὶ Συμων[]δης.

Tłumaczenie inskrypcji na język polski jest następujące¹²:

Teodotos, syn Vettenosa, kapłan i
przełożony synagogi, syn przełożonego synagogi,
wnuk przełożonego synagogi,
wybudował tę synagogę, aby czytano

⁸ Poniższy tekst ukazał się w nieco zmienionej formie w: J. JAROMIN, *Synagoga, jaką znał Jezus* (Archeolog Czyta Biblię), Wrocław 2008, s. 45–50.

⁹ Można ją zaliczyć do tzw. napisów fundacyjnych, które znane były na Bliskim Wschodzie od najdawniejszych czasów w postaci glinianych cegieł lub klinów.

¹⁰ B. MAZAR, Y. SHILOH, N. AVIGAD, *Jerusalem*, w: E. STERN (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, t. II, Jerusalem 1993, s. 723; R. RIESNER, *Synagogues in Jerusalem*, w: R. BAUCKHAM (red.), *The Book of Acts in Its Palestinian Setting* (The Book of Acts in Its First Century Setting 4), Grand Rapids, Michigan 1995, s. 192–193.

¹¹ Cyt. za: RIESNER, *Synagogues in Jerusalem*, s. 193.

¹² Tł. za: F. GRYGLEWICZ, *Archeologiczne odkrycia w egzegezie Nowego Testamentu*, Lublin 1962, s. 75.

prawo i aby nauczano przykazań,
 a także gościnną część i izby i urzędzenia
 do wody, aby [służyły za]
 gospodę dla tych, którzy z obczyzny [powracają i ich] potrzebują
 — której fundamenty położyli ojcowie jego i
 starsi i Simonides.

Jak już zostało zaznaczone na początku, w Dz 6,9 jest wzmianka o synagodze zwanej synagogą Libertynów. C. Clermont-Ganneau poszukiwał związku między znalezioną inskrypcją a wzmiankowaną przez Dzieje Apostolskie synagogą Libertynów. Uważa się bowiem często, iż pod nazwą „libertyni” kryją się wyzwolenicy powracający z Rzymu, a uprowadzeni tam za Pompejusza w 63 r. przed Chr. (lub w 61 r. przed Chr.). Jedna z wersji mówi, iż dziadek Teodotosa założył fundamenty pod synagogę. W czasie zdobycia Jerozolimy przez Pompejusza został wzięty do niewoli, skąd później został uwolniony przez członka rodziny Vettia, którego imię następnie przyjął, być może w drodze wyzwolenstwa lub adopcji, stając się nawet członkiem tego rodu. Po wyzwoleniu nadal był przełożonym synagogi, a po nim jego syn i wnuk. Teodotos prawdopodobnie odrestaurował tylko synagogę i odbudował część dla pielgrzymów, zwłaszcza tych wracających z niewoli¹³. B. Mazar twierdzi, że kamień z inskrypcją pochodzi z I w. po Chr., a sama synagoga mogła powstać w 65 r. po Chr. Uważa też, że jest prawdopodobne, aby rodzina, która wybudowała ten kompleks synagogałny, mogła wywodzić się z Rzymu, a później osiedlić się w Jerozolimie¹⁴. Nie jest jednak dość jasne, czy inskrypcja mówi o nowej budowlu, kontynuacji, czy też restauracji istniejącej już budowli, poza tym bardziej prawdopodobna wydaje się opcja wcześniejszego powstania synagogi.

Wbrew pozorom dość dużo problemów przysporzyła datacja inskrypcji. Dziś powszechnie powstanie inskrypcji umieszcza się przed rokiem 70 po Chr. (często mówi się o czasach Heroda, czyli: 37 r. przed Chr. – 4 r. po Chr.). Typowe jest stwierdzenie L. Levine, iż inskrypcja Teodotosa z Jerozolimy jest najwcześniejszym dowodem dla synagog budowanych w Izraelu. Wskazuje ona bowiem ich istnienie już pod koniec I w. przed Chr.¹⁵ Jednak H.C. Kee zakwestionował tę datację opartą początkowo na powstaniu inskrypcji pod koniec II w. po Chr. lub nawet w III w., później uznał, iż powstała ona w IV w.¹⁶ W związku z taką rozbieżnością podjęto

¹³ Tamże, s. 75–76; F. HÜTTENMEISTER, *Die antiken Synagogen in Israel. Die jüdischen Synagogen, Lehrhäuser und Gerichtshöfe* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orient B/12/1), Wiesbaden 1977, s. 194–195; L. STEFANIAK, *Budownictwo synagogałne na terenie starożytnej Palestyny*, w: TENŻE (red.), *Archeologia Palestyny*, Poznań – Warszawa – Lublin 1969, s. 734; J.S. KLOPPENBORG, *The Theodotos Synagogue Inscription and the Problem of First-Century Synagogue Buildings*, w: J.H. CHARLESWORTH (red.), *Jesus and Archaeology*, Grand Rapids, Michigan-Cambridge 2006, s. 263.

¹⁴ B. MAZAR, *Der Berg des Herrn. Neue Ausgrabungen in Jerusalem*, Bergisch Gladbach 1979, s. 80.

¹⁵ RIESNER, *Synagogues in Jerusalem*, s. 194.

¹⁶ H.C. KEE, *The Transformation of the Synagogue after 70 C.E.: its Import of Early Christianity*, NTS 1 (1990), s. 8.

poważne dyskusje poparte różnymi badaniami: paleograficznymi, archeologicznymi, językowymi i historycznymi. I tak znany epigraf C. Clermont-Ganneau porównał inskrypcję Teodotosa z inskrypcją zabraniającą poganom wstępu do wewnętrznej części Świątyni Heroda. Obie te inskrypcje określił jako sobie współczesne, a nawet inskrypcję Teodotosa jako nieco wcześniejszą, w każdym razie sprzed 70 r. po Chr. L.H. Vincent porównał dwie inne inskrypcje z wczesnego II w. po Chr. i pomimo pewnych wahań, zaakceptował po wnikliwym rozważeniu datę wcześniejszą niż 70 r. W specjalistycznych badaniach nad inskrypcjami wczesnej epoki cesarstwa M. Holleau także przychyliła się do tej datacji. Przeprowadzono jeszcze wiele innych badań paleograficznych i uznano, że nic nie wskazuje na pochodzenie inskrypcji z okresu bizantyjskiego, II w. nie jest wykluczony, ale najbardziej prawdopodobny jest I w. Podobne wnioski wysnuto z kontekstu archeologicznego, na podstawie badań językowych i uwarunkowań historycznych¹⁷.

Z samej synagogi raczej niewiele pozostało, a dokładniej rzecz biorąc — nic, gdyż została ona najprawdopodobniej zburzona przez wojska Tytusa w 70 r. Wtedy też ucierpiała najbardziej, wskutek burzliwych walk, południowa część Ofelu. Resztki synagogi zniszczono z pewnością w czasach rzymskich, gdy w miejscu tym utworzono kamieniołomy. Ocalała jedynie wspomniana grecka inskrypcja, przechowana w cysternie. Trudno dociec, co spowodowało, że napis ten został ukryty, dzięki czemu ocalał.

3. Konkluzja

Czy inskrypcja Teodotosa należała rzeczywiście do synagogi Libertynów z Dz 6,9? Kwestia ta była i nadal jest dyskutowana przez badaczy. Pozytywną odpowiedź daje L.H. Vincent; zaprzeczają temu H. Lietzmann i A. Deissmann, natomiast L.E. Sukenik i C.J. Hemer uważają tę identyfikację za możliwą, choć nie całkowicie pewną¹⁸. W każdym razie inskrypcja ta dostarcza wielu informacji o funkcjonowaniu ówczesnych synagog, albo przynajmniej tej jednej, o której mówi. Synagoga jawi się tu jako wysoce rozwinięta instytucja. Jest miejscem, gdzie ma być czytane Prawo i gdzie Żydzi mają uczyć się przykazań Bożych. Toteż już w najwcześniejszej fazie istnienia synagogi nauka była podstawową jej funkcją. Nie było najmniejszych powodów, by wątpić, iż synagoga przyjąwszy ten obowiązek, przeniknęła egzystencję Ziemi Świętej istniejąc obok Świątyni. Tak więc synagoga była miejscem, w którym czytano i nauczano Tory z większą intensywnością niż w innych miejscach. Dołączony był też do niej pewien rodzaj hotelu, gdzie podróżni i pielgrzymi

¹⁷ RIESNER, *Synagogues in Jerusalem*, s. 194–200; por. też: KLOPPENBORG, *The Theodotos Synagogue Inscription and the Problem of First-Century Synagogue Buildings*, s. 260–261.

¹⁸ FITZMYER, *The Acts of the Apostles*, s. 358.

mogli spędzić noc i zjeść posiłek. Można łatwo się domyślać, że pokoje tej jerozolimskiej synagogi były często używane przez pielgrzymów przybywających do Świętego Miasta przede wszystkim na trzy wielkie święta związane z obchodami świątynnymi: Święto Paschy (*Pesah*), Święto Namiotów (*Sukkot*) i Święto Tygodni (*Szavuot*), bądź też w celu zobaczenia Świątyni jeszcze przed śmiercią. Pokoje przypuszczalnie musiały być przestronne, gdyż, jak dowiadujemy się z inskrypcji, poza miejscami noclegowymi oferowały możliwość korzystania z urządzeń instalacji hydraulicznej. Można przypuszczać, że do synagogi dołączona była też łaźnia do rytualnych obmyć dla kobiet, podobnie jak i publiczna łaźnia dla mężczyzn. Nie ma wątpliwości, że wspólne działania członków lokalnej wspólnoty podejmowane były w ścisłym związku z synagogą, natomiast główne wydarzenia o szerokim znaczeniu miejskim czy też narodowym skupione były wokół Świątyni¹⁹. Synagoga nigdy nie próbowała bowiem zająć miejsca Świątyni.

The Synagogue of the Freedmen (Acts 6,9) and the Theodotos Inscription

SUMMARY

The first part is an attempt to interpret and identify the Synagogue of the Freedmen mentioned in Acts of the Apostles. Many commentators agree that they probably were the descendants of Jews who were kidnapped to be enslaved by Pompeius in 63 BCE, and, after the return from Rome, built a synagogue in Jerusalem — just like other Jews from diaspora did.

The second part deals with the inscription discovered in the years 1913–1914, which is regarded as a foundational inscription of the Synagogue of the Freedmen. There is no unanimity among the scholars with reference to this fact. But still, the inscription of Theodotos provides plenty of information on the functioning of synagogues existing in the first century in Jerusalem.

¹⁹ H. SHANKS, *Judaism in Stone. The Archaeology of Ancient Synagogues*, Washington 1978, s. 19.